

Spinoza en Amsterdam

Voordracht van Henri Krop bij gelegenheid van de opening van de Spinoza loge in de Openbare Bibliotheek Amsterdam op 20 februari 2022

Amsterdam en Spinoza

In 1875 richtte een groep bewonderaars van Spinoza een comité op met als doel een standbeeld van de filosoof te laten maken. Dat zou in de openbare ruimte worden geplaatst als 'een stoffelijk blijk van erkenning' voor Spinoza, die 'onvermoeibaar zocht naar waarheid en vrijheid van denken' en daarom voor ons nog steeds een voorbeeld vormt. Twee steden kwamen voor het plaatsen van zo'n beeld in aanmerking: Den Haag, waar Spinoza is gestorven en natuurlijk ook zijn geboortestad Amsterdam. *De Levensbode*, toen het tijdschrift van de spinozistische beweging, deed een jaar later verslag van de crowd funding, die het comité georganiseerd had. Het schreef dat vanuit Groot-Brittannië bijvoorbeeld f 1225 was gedoneerd - ongeveer een achtste van het begrote bedrag van f 10.000. In Nederland ging Rotterdam aan kop, dat met f 665 over de brug kwam, gevolgd door Den Haag met f 460 en uiteindelijk Amsterdam dat ver achter bleef met een schamele f 240. Dit tot grote verontwaardiging van de verslaggever. De stad verbeurde daarmee het recht zich nog langer met Spinoza te associëren, zo meende hij. Daar kwam nog bij dat de eigenaar van het woonhuis van Spinoza aan de Houtgracht, waar toen een glashandel gevestigd was, weigerde op de gevel een gedenksteen aan te brengen uit angst klanten te verliezen. Het comité van vrienden besloot daarop unaniem dat het eerste standbeeld van Spinoza in Den Haag geplaatst zou worden.

Gelukkig bleek dit gebrek aan belangstelling voor Spinoza vanuit onze stad een uitzondering. Weliswaar mislukte in 1954 door politieke onhandigheid een burgerinitiatief om het Weteringschanscircuit het Spinozaplein te noemen, maar toch besloot de gemeenteraad de stadsbeeldhouwer, Hildo Krop, de opdracht te geven voor een standbeeld van Spinoza. Het werd geplaatst voor het Spinozalyceum, waar het nog steeds staat. Sinds 2008 heeft onze stad zelfs een tweede beeld van Spinoza, dankzij een wel geslaagd burgerinitiatief. Het is gemaakt door Nicolas Dings. De filosoof draagt hier een mantel met daarop de inheemse mussen, rozen en de exotische maar inmiddels geïntegreerde halsbandparkieten, als symbool voor de huidige pluriforme samenleving en op de sokkel een opschrift dat ontleend is aan het slothoofdstuk van het Theologisch-Politiek Traktaat. Het luidt 'het doel van de staat is de vrijheid' wat niet alleen het politieke karakter van Spinoza's denken onderstreept, maar ook de betekenis voor de stad.

Spinoza en Amsterdam

Misschien belangrijker in de relatie tussen Amsterdam en Spinoza is wel dat de stad voor de filosoof na zijn verbanning uit de joodse gemeenschap in 1656 een nieuw tehuis vormde. De band tussen Amsterdam en Spinoza bleef, ook al verhuisde hij eerst naar Rijnsburg, waar hij tussen 1661 en 1663 woonde, vervolgens naar Voorburg en uiteindelijk naar Den Haag, waar hij in 1677 stierf. Hij werd namelijk opgenomen in een kring van vrienden, die in meerderheid, net als Spinoza, kooplieden waren. Hij heeft hen hoogstwaarschijnlijk al voor de ban op de beurs ontmoet. Zij vormden zijn discussiepartners, vertrouwelingen en zorgden er uiteindelijk voor dat zijn boeken postuum gepubliceerd zijn en nog steeds gelezen kunnen worden. Zonder de levenslange vriendschap van deze zogenoemde kring waarvan hij door zijn geestelijk overwicht de spil vormde, zou Spinoza een naam zijn gebleven die hoogstens bij enkele specialisten van de Joodse geschiedenis bekend zou zijn vanwege zijn spectaculaire verbanning.

Spinoza van zijn kant had sympathie voor Amsterdam. Op de titel pagina van zijn eerste - en enige - onder zijn naam uitgegeven werk noemde hij zich trots 'Amsterdammer', ook al woonde hij toen al niet meer in de stad, net als sommige Amsterdammers nu die al tijdenlang

in Purmerend of Almere wonen, maar toch het Parool blijven lezen. In dit opzicht is hij vergelijkbaar met Erasmus die zich zijn hele leven Rotterdammer bleef noemen, hoewel hij daar vermoedelijk maar een paar maanden heeft gewoond. In zijn eerste hoofdwerk, het anoniem in Amsterdam gepubliceerde *Theologisch-Politiek Tractaat* geeft hij bovendien de stad als voorbeeld hoe zijn politieke filosofie in de praktijk werkt. Hoewel deze lofrede overbekend is citeer ik hem in zijn geheel, omdat zij laat zien hoezeer de stad voor hem een blijvend referentiepunt vormde. Ik citeer: ‘de stad Amsterdam plukt tot haar eigen sterke groei en tot bewondering van alle naties de vruchten van deze vrijheid. In deze bloeiende staat en voortreffelijke stad immers leven alle mogelijke mensen van iedere natie en geloofsrichting met de grootste eendracht samen; als ze iemand hun goed willen toevertrouwen, zorgen ze slechts gewaar te worden of hij rijk is of arm en of hij te goeder trouw of met bedrog zaken pleegt te doen; godsdienst of geloof kunnen hun verder niets schelen, omdat die voor de rechter bij zijn toewijzing of afwijzing in een rechtsgeding niets helpen. En geen enkel geloof is zo gehaat, dat zijn aanhangers niet onder de bescherming staan van het openbaar gezag der magistraten, mits ze niemand schade berokkenen, een ieder het zijne geven en eerzaam leven.’ Over de inhoud van deze passage zijn de onderzoekers het eens - het is duidelijk dat Spinoza hier pleit voor godsdienstvrijheid en tolerantie van religieus pluralisme door de overheid. Controversieel is echter wel of het hier om een lofprijzing van Amsterdam gaat, of dat het misschien eerder een cynische kritiek op de stad is. Het argument voor de laatste visie is dat terwijl Spinoza deze woorden schreef een vriend van hem, Adriaan Koerbagh, na een geruchtmakend proces vanwege de publicatie van een boek tot tien jaar dwang arbeid veroordeeld. Aan de gevolgen van deze straf bezweek hij al na een jaar en zijn vonnis hield dus een executie op termijn in. Het is duidelijk dat Spinoza over Amsterdam - of de Republiek als geheel - niet in utopische termen dacht en daarom geen aanleiding zag haar als zodanig te bejubelen. Het slot van de TTP verwijst ook naar de gerechtelijke moord op Oldenbarneveld, die ter dood is gebracht vanwege zijn ‘liberale inborst’ en hij contrasteert het toenmalige beleid van de Amsterdamse overheid met het eerdere optreden van politici ‘die zich bemoeiden met een godsdienstig geschil van mening wat uitliep op een rampzalige burgeroorlog, toen zij wetten over de godsdienst uitvaardigden’. Zulke wetten zijn schadelijk, omdat zij mensen verbitteren en niet in staat zijn conflicten te beslechten. De TTP legt dus niet alleen uit wat we onder de vrijheid van filosofen moeten verstaan maar laat aan de hand van het voorbeeld Amsterdam zien hoe een politiek van religieuze vrijheid goed werkt en te verkiezen valt boven een staat zonder vrijheid. Het slot van de TTP maakt duidelijk dat Amsterdam voor Spinoza vooral een inspiratiebron voor zijn denken vormde en hem overtuigde van de mogelijkheid dat zijn ideeën te verwezenlijken waren.

Er is hier echter ook een minder zichtbare reden waarom Amsterdam voor Spinoza belangrijk was. In het citaat ziet Spinoza de bloei van de stad in termen van economische voorspoed. Mensen leven daar eendrachtig samen omdat zij gericht zijn op het scheppen van welvaart. De burgers gaan op een volstrekt zakelijke manier met elkaar om - zij vertrouwen elkaar hun goed toe en verwachten van anderen alleen dat zij bij het zaken doen te goeder trouw handelen. Amsterdam is dus niet alleen een politiek maar ook een sociaal rol model. In de *Ethica* bevrijdt Spinoza de handel van de negatieve waardering, die haar sinds de oudheid aankleefde als een activiteit die niet paste bij een vrij mens. Hij ziet de handel en arbeid niet als een vloek maar als het middel voor een menswaardig leven, of beter voor het voortbestaan van de samenleving. Ik citeer weer de TTP: ‘Want als de mensen elkaar niet wederzijds diensten zouden bewijzen, zou hun én de vaardigheid én de tijd ontbreken om zichzelf zo goed mogelijk in stand te houden. Niet alle mensen zijn immers voor alles even geschikt ... De kracht en de tijd ontbreekt hen om alleen te ploegen, zaaien, oogsten, malen, koken, weven, naaien en zeer vele andere dingen te doen om het leven in stand te houden.’ Dit geldt eveneens voor kunsten en wetenschappen, die eveneens hoogst noodzakelijk zijn voor de vervolmaking van de

menselijke natuur en voor 's mensen gelukzaligheid. Een godsdienst die ons af wil houden van alles wat het leven aan genoegens biedt als muziek, theater, eten en drinken is een naargeestig bijgeloof. Spinoza had de vroegkapitalistische economie leren kennen in Amsterdam en gezien hoe de markt bijdraagt aan de emancipatie van de gewone burgers, zoals hij en zijn vrienden waren.

Niet alleen zijn visie op politiek en economie, maar zijn filosofie als geheel is door Spinoza's leven in Amsterdam gestempeld. Volgens de Italiaanse Spinoza kenner Antonio Negri vormt het denken van onze filosoof een wilde anomalie. Net als de Nederlandse republiek in een tijd van absolute monarchiën een uitzondering was, wijkt zijn filosofie af van al het traditionele denken. De belangrijkste afwijking is dat Spinoza zich niet richt op een onveranderlijke ideale werkelijkheid, maar de veranderlijke werkelijkheid van de conatus van ieder ding centraal stelt. Deze bestaanskracht is onderdeel van de produktieve kracht van God. Deze breuk met het verleden werd mogelijk doordat Spinoza zich als autodidact nooit heeft kunnen en willen binden aan welke institutie dan ook. Hij stond vrij ten opzichte van de traditie en men kan hem vergelijken met een uitvinder, die de vrijheid neemt zaken bij elkaar te voegen en te experimenteren met ideeën. Uit de Oudheid pikte hij ideeën op van Epicurus en de Stoa, uit de Middeleeuwen ontleende hij denkbeelden van de scholastiek en de joodse filosofie en uit de moderne tijd onder meer van Descartes en Bacon. Het resultaat is een veelkleurig open filosofische bouwwerk dat een groot aantal toegangen kent en waar de lezers in de loop der tijd uit hebben opgepikt wat hun te pas kwam. Spinoza is ontegenzeggelijk een produkt van de Gouden Eeuw van Amsterdam, maar Negri citeert instemmend Huizinga's uitspraak dat deze benaming eigenlijk niet goed gekozen is. Deze eeuw moet namelijk niet genoemd worden naar een steriel edelmateriaal, maar naar de materialen van de produktie: ijzer, hout, pek, teer en verf. Van dit dynamische Amsterdam heeft Spinoza geleerd dat filosofie moet zijn 'een denken over het leven'.

Nogmaals: Amsterdam en Spinoza

Tot zover over het belang dat Amsterdam voor Spinoza heeft gehad, maar wat is het actuele belang van Spinoza voor Amsterdam nu, en wat rechtvaardigt nog een 'stoffelijk blijk van erkenning' in de stad in de vorm van de zojuist geopende Spinozaloge?

Geschiedenis lijkt van groot belang voor onze identiteit. Niet het DNA of een BSN bepaalt wie we zijn, maar het verhaal over alles wat we beleefd hebben: over de dingen waarop we trots zijn en wat we maar liever diep wegstoppen. Dit geldt ook voor onze identiteit als gemeenschap, die grotendeels een collectief gedeeld verhaal is. Deze komt tot uitdrukking in een canon, welke voor Nederland officieel vastgelegd in 2006 en herzien in 2020. Zij bestaat uit vijftig onderwerpen, vensters geheten, waarvan Spinoza nummer 22 is. De canon is een politiek project en ze is 'democratisch' wanneer debat mogelijk is over de selectie.

Voor een Spinoza-tentoonstelling in de openbare ruimte van de Amsterdamse Openbare Bibliotheek zijn drie argumenten te geven. Ten eerste maakt Spinoza's leven hem een waardig rolmodel voor een stad waar de meerderheid van de bewoners sinds 2016 een migratieachtergrond heeft, net als in de zeventiende eeuw overigens. Zijn biografie toont hoe in een open samenleving zijn afkomst hem niet belette om al tijdens zijn leven een vooraanstaand filosoof te worden en hoe hij als niet-christen in de Nieuwe Kerk van Den Haag is begraven.

Ten tweede is er het mondiale belang van Spinoza. De stad Amsterdam is met recht trots zijn op deze denker van wereldfaam, zoals zij ook trots is op de voetballer Johan Cruyff, die net bij de Arena een standbeeld heeft gekregen. Spinoza's filosofie is raadselachtig en heeft iets betoverends. Daarmee sprak Spinoza vooral mensen buiten de gevestigde instituten aan. In zijn leven werd hij na de ban opgenomen in een vriendenkring van gewone burgers. Ook nu nog heeft hij in Nederland vooral een lezerspubliek van niet-academici.

Ten slotte biedt Spinoza's filosofie een kans tot vernieuwing van ons politieke denken. In een tijd waar de traditionele leuzen van liberalisme en de verlichting sleets zijn geworden en de aanhangers van Trump het Capitool bestormen 'om de democratie te redden', en zowel voor- als tegenstanders van vaccinatie zich op 'de vrijheid' beroepen, is het goed om Spinoza's uitnodiging aan te nemen en over de betekenis van deze slogans na te denken. In de ogen van Spinoza is 'democratie' hetzelfde als 'goed bestuur', dat wil zeggen een overheid die de burgers niet 'met vrees in bedwang' probeert te houden, maar hun veiligheid en vrijheid geeft. Dit betekent dat een land als het onze, met verkiezingen die de mogelijkheid bieden een regering weg te sturen, en dat een rechtstaat kent, toch ophoudt een democratie te zijn wanneer zij zoals bij bijvoorbeeld de toeslagenaffaire burgers 'schrik aanjaagt'. Democratie, tolerantie en vrijheid zijn in de ogen van Spinoza daarom geen vast en veilig bezit, maar een werkwoord. Een geschiedverhaal over Spinoza is daarom geen voer voor specialisten, maar houdt ons een spiegel voor en stelt de vraag naar wie wij zijn en willen zijn.